

ait bazı mimari parçalar günümüze kadar gelmiştir.

Kısa süreli bazı dönemler dışında 1516'dan 1914 yılına kadar Osmanlı idaresinde kalan Necef ve Kerbelâ'nın Şiîler'in merkezi haline gelmesi sebebiyle külliye yapıları değişikliklerin çoğunun Safevîler tarafından gerçekleştirildiği görülür. 1588'den sonra Şah I. Abbas, Şah Safî ve II. Abbas dönemlerinde şekillenen külliye 1067-1070'te (1657-1660) Haseki Mehmed Paşa iki minare ilâve ettirmiş, Nâdir Şah 1156'da (1743) türbe cephesini ve kubbeyi altınla kaplatmıştır. Yapı ve süslemeler 1796'da Kaçar Hükümdarı Ağa Muhammed Şah, 1864'te Sultan Abdülaziz, 1887 ve 1898 yıllarında II. Abdülhamid, 1967'de Irak hükümetince tamir ettirilmiştir.

Külliye çevreleyen bugünkü surların dışında kalan yapılar eski tarihlidir. Kuzeydoğu köşesindeki imaretin bir bölümüyle mescidin batı cephesi yıkılarak yerleri avlu teşkilâtına dahil edilmiştir. Revaklı avlulu, üç kubbeli harimi bulunan dikdörtgen planlı mescidin banisinin adı ve inşa tarihi bilinmemektedir. Mescid-i Hadrâ ismiyle anılan yapı batıdan bir kapıyla meşhedin avlusuna bağlanmıştır. Batı surlarına bitişik olan ve İlhanlı döneminde yapılan Mescidü'r-re's, Osmanlılar zamanında Sünnîler'in namaz kılmasına tahsis edilmiştir. Kare planlı, mihrap önü kubbeli caminin minâi tekniğiyle yapılmış çinili mihrabı Berlin Müzesi'ndedir. Birçok tamirle yenilenen camiden revaklı bir galeriye doğrudan türbeye geçilmektedir. Bitişikteki Bektaşî Tekkesi iki bölümden meydana gelir. Aslında dört eyvanlı avlulu bir medrese olan birinci kısım küçük ölçüde planlanmış, süfîlerin kaldığı ikinci kısım iki katlı hücreler şeklinde değerlendirilmiştir. Tekke Osmanlı döneminde batıya doğru genişletilmiştir. Külliye kuzeyinde kalan İmran Mescidi ise külliye ile birlikte Safevîler tarafından yaptırılmıştır ve eyvan şeklinde tek mekândan oluşan bir harime sahiptir.

Meşhed'in etrafı I. Abbas tarafından kareye yakın planda 17 m. yüksekliğinde surlarla çevrilmiştir. İçeriye beş kapıyla girilmektedir. Bâbü'l-kebir adını taşıyan doğu taçkapısı cepheden dışa taşan mimari yapısı, mukarnas dolgulu kavsarası ve çinili süslemeleriyle en gösterişli olanıdır. Surların iç kısmında önleri sivri kemerli eyvan biçiminde iki katlı ve iki bölümlü odalar sıralanmıştır. Sayıları zeminde elli dört, birinci katta yetmiş sekiz olan eyvanlarla odaların genişliği 3,5-

4 metredir. Alttakiler genellikle Şiî ileri gelenlerinin defnedildiği mezarlık, üsttekiler müderris, talebe ve sûfi hücreleri olarak kullanılmıştır. Bu yapılarla türbe arasında 8000 m²'lik bir avlu mevcuttur. Bu alanla eyvanlardaki mezarlar II. Abdülhamid zamanında kaldırılarak zemini mermer döşemeli avlu haline getirilmiştir.

Külliye'nin esasını teşkil eden türbenin etrafı dört yandan revak şeklinde galerilerle çevrilmiştir. Üstleri ortalarında aydınlık feneri bulunan dörder kubbeye örtülüdür. Doğu cephesi âbidevi taçkapı ve çifte minare ile canlandırılan bu bölüme her yandan birer kapıyla girilmektedir. Sekizgen kaideli silindirik minareler 35 m. yüksekliktedir. Kare planlı türbe, mukarnaslı tromplara yaslanan yüksek kasnaklı miğfer biçiminde bir kubbeye örtülmüş, dış galeriden altı kapıyla geçilen türbenin batıdaki kapıları pencereye dönüştürülmüştür. Kubbe kasağında da on iki pencere yer alır. Türbenin ortasındaki ahşap sanduka gümüşten yapılmış bir maksûre ile koruma altına alınmıştır. Uzun kenarlarda beşer, kısa kenarlarda dörder kemerli gümüş şebekelerden oluşan ve bitki motifleriyle süslenen maksûre en üstte altından bir dizi kandille sona ermektedir.

Sur dışında kalan yapılar da dahil olmak üzere külliye'nin bütün elemanlarının zemin ve alt duvarları mermerle kaplanmış, diğer kısımlar kalem işi ve çinilerle süslenmiştir. Sır altı tekniğindeki çinilerde değişik türden zengin bitki kompozisyonları yer alır. Taçkapılar, türbe ve mescidlerin iç mekânlarıyla revak cephelelerinde çini üzerine yazılmış Kur'an âyetleriyle Hz. Ali'yi öven şiirler mevcuttur. Türbenin taçkapısı, minareler ve kubbe altınla kaplıdır.

Meşhed-i Ali, Bağdat-Kâzimiye ve Kerbelâ'daki meşhedlerle birlikte türbe çekirdekli külliye grubuna girer. Bu yapılarda mimari ve süslemede ağırlık türbe üzerinde toplandığından diğer yapılar ikinci planda kalmıştır. XI. yüzyıldan sonra her dönemde büyük ilgi ve itibar gören Meşhed-i Ali, Ehl-i Şîa'nın ikinci hac merkezi oluşu yanında Ehl-i sünnet için de önemli bir ziyaret yeridir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Havkal, *Süretü'l-arz*, s. 240; Yâküt, *Mucemü'l-büldân*, s. 271-272; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 396; VIII, 704-705; Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb* (Strange), s. 31-32; İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 176-177; Abbas el-Azzâvî, *Târîhu 'Irâk beyne'l-ihlâleyn*, Bağdad 1935, II, 263; Ya'kûb Serkîs, *Mebâhişü 'Irâkiyye*, Bağdad 1955, II, 58-69; Suâd Mâhir Muham-

med, *Meşhedü'l-İmâm 'Ali fi'n-Necef*, Kahire 1388/1969, s. 117-190; Ca'fer Bâkr Âl-i Mahbûbe, *Mâzi'n-Necef ve hâziru'hâ*, Beyrut 1406/1986, I, 39-94; O. Grabar, "The Earliest Islamic Commemorative Structures Notes and Documents", *Ars Orientalis*, VI, Michigan 1966, s. 19; E. Honigmann - Besim Darkot, "Necef", *IA*, IX, 157-159.

ABDÜSSELÂM ULUÇAM

MEŞHED ULUCAMİİ

İran'ın Meşhed şehrinde
XV. yüzyıla ait cami.

Timurlular devri mimari anlayışını yansıtan en önemli yapılardan biri olup teşkilâtı ve tezyinatıyla müstesna bir eserdir. Mescid-i Gevher Şâd ve Câmî-i Meşhed adıyla anılan cami on iki imamın sekizincisi Ali er-Rizâ'nın meşhedi ile irtibat halinde bulunması ve ona bağlı olarak yapılması sebebiyle büyük ruhanî değere sahiptir. İran'ın en önemli ziyaretgâhlarından olan bu kutsal mahalde yer alması sebebiyle büyük alâka görmüş, türbe ve cami etrafında zamanla geniş bir külliye teşekkül etmiştir. Caminin Receb 829 (Mayıs 1426) tarihli bir vakfiyesi vardır (O'Kane, s. 126-127).

Timur Gürkan'ın küçük oğlu Şâhruh döneminin mimari eserleri arasında mühim bir yer işgal eden yapı, Timurlular'ın hâkimiyeti altında bulunan bazı şehirlerde çok sayıda mimari eser ve cami inşa ettiren Şâhruh'un hanımı Gevher Şad tarafından yaptırılmıştır. Caminin inşasına 808 (1405-1406) yılında başlanmıştır. Gevher Şad'ın ismi, unvanları ve kendisi hakkındaki methiyelerle birlikte Şâhruh'un unvanları ve methiyelerinin yer aldığı, kible eyvanı üzerinde bulunan büyük kitâbe binanın tamamlanma tarihi 821 (1418) olarak gösterilmiştir. Büyük kitâbenin altında yer alan başka bir kitâbeden binanın mimarının Kıvâmüddin b. Zeynüddin Şîrâzî olduğu anlaşılmaktadır. Yapı XVII ve XIX. yüzyıllarda, 1920'lerde ve 1960'larda çeşitli tamiratlar görmüştür.

Ali er-Rizâ Meşhedi'nin güneyinde kible istikametinde uzanan cami, 95 x 84 m. ölçülerindeki bir avlunun etrafında tesis edilmiş dört eyvanlı bir plana sahiptir. Geniş dikdörtgen merkezî avlu yapının bütün iç ve dış teşkilâtına hâkim bir durum arz etmektedir. Bu avluya göre kible ve İmam Ali er-Rizâ'nın meşhedine açılan ve Eyvân-ı Siyâde adıyla bilinen kezeydoğu eyvanı arasında kurulan bir hat doğrultusunda teşekkül etmiş ana istikamet planı üzerinde teşkilâtlandırılan caminin en önemli kısımları, bu kat üzerinde yer

alan ve Eyvân-ı Maksûre adıyla bilinen kible eyvanı ve Dârü's-Siyâde'dir. Kuzeybatıdaki Eyvân-ı Âb ve güneydoğudaki Eyvân-ı Hacı Hasan bu plan çerçevesinde ikinci derecede ehemmiyeti haizdir. Caminin avlu etrafında teşekkül eden ana planı içinde daha az öneme sahip olan ve eyvanlar arasında yer alan kısımlarda da Timurlu mimarisi için alışılmış olan çok direkli mekânlar görülmektedir.

İki katlı revakların çevrelediği avluya açılan yan eyvanların üzerleri tonoz örtülü olup bunlar çok derin değildir. Kuzeydoğudaki Eyvân-ı Siyâde de derin olmayan bir tonozla örtülüdür. Derinliği yan eyvanlardan daha az olan bu eyvan, Dârü's-Siyâde adını alan bir kapı vasıtasıyla türbeye uzanan mimari teşkilâta bağlanmaktadır. Gevher Şad devrinde yapılmış olması muhtemel olan bu kısım dışarıda bulunan avluya da açılan uzun bir bölme şeklinde olup dış avlu ve camiyle türbe arasında irtibatı temin etmektedir. Bu bölmenin teşkilâtı içinde yer alan ve üzeri yanlardakiler küçük, ortadaki daha büyük üç kubbeyle örtülü odanın kuzeydoğusundaki gümüş kafesli bir açıklıktan türbenin içi görülmektedir.

Caminin en göz alıcı ve ihtişamlı bölümü olan Eyvân-ı Maksûre derin bir eyvan olup karışık bir mimari örtü teşkilâtına sahiptir. Avluya açılan ön kısmın tonozla örtülü bölümünü takip eden eni daha dar bölüm, üstü kubbeyle örtülü kare bir mekâna açılmaktadır. Kubbe kemerli pandantifler üzerinde yükselmektedir.

Kubbeli kısmın ötesinde mihrabın bulunduğu kısım, önündeki bölümden daha dar olup mukarnaslı bir yarım kubbeyle örtülmüştür. Caminin mihrabı çok yüksek olarak ele alınmıştır.

Bina, Timurlular devri eserlerinin temel özelliği olan sırlı tuğla ve çinilerle muhteşem bir biçimde süslenmiştir. Özellikle avlu içinde dikkatle kullanılan bu süslemenin bıraktığı tesir büyüktür. Tezvinî malzemenin kullanılışı belirli bir plan çerçevesinde Eyvân-ı Maksûre'nin ehemmiyetini gösterecek biçimde tezahür etmiştir. Mimari elemanların kullanılışı da bu noktada önem arz ederek Eyvân-ı Maksûre'nin avluya bakan cephesi itinayla tanzim edilmiştir. 41 m. yüksekliğe ulaşan eyvanın avluya bakan cephesinin yanlarına yerleştirilmiş birer minareyle birlikte teşkil ettiği görüntü bütün alâkayı bu istikamete çekecek güçte olup üzerinde bulunan kör kemerler, zengin çini tezyinat ve kitâbelerle ihtişam daha da artırılmıştır. Bütün ilgiyi Eyvân-ı Maksûre'nin içine çekecek biçimde tanzim edilen bu cephe düzeni vasıtasıyla büyük kubbenin avludan görünmesine engel olunmuş ve ana istikamet mihraba doğru tebârüz etmiştir. Diğer eyvanlardan yüksek ve daha zengin bir tezyinata sahip bulunan ihtişamlı cephesiyle binanın bütün iç teşkilâtına hâkim olan bu ana eyvanın tesis edilmesi esnasında faydalanılan, kenarlarına minareler yerleştirilmiş çift minareli eyvan teşekkülü İran'daki camiler için yeni bir durumdur ve bu şekliyle burada

ilk defa kullanılmıştır. Timurlu mimarisi için oldukça alışılmış bir hususiyet gösteren bu çifte minareli eyvan cephesi teşekkülü, Anadolu'dan Hindistan'a kadar uzanan geniş bir sahada tesbit edilen çifte minareli cümle kapısı yapma geleneğinin değişik bir tezahürü olarak meydana gelmiştir.

Yapıda en yoğun süsleme Eyvân-ı Maksûre ve onu takiben Eyvân-ı Siyâde üzerinde bulunmaktadır. Bunun dışında kalan bölümlerde de sırlı tuğla ve çini ile yapılmış süsleme göz doldurmaktadır. Binanın bazı bölümlerinde değişik çini teknikleri kullanılarak farklı tesirler sağlanmıştır. Mozaik çini tekniğiyle birlikte pişmiş tuğla zemine raptedilen çini levhalar da kullanılmış ve değişik şekillerdeki tezvinî elemanlarla takviye edilen bu levhalar farklı biçimlerde kullanılarak daha tesirli bir hale getirilmiştir. Firûze, lâcivert ve beyaz renklerin hâkimiyeti altında bulunan bu çiniler üzerinde ağır bir arabesk süsleme mevcut olup geometrik modeller ve hat örneklerinin teşkil ettiği bir tezvinî anlayış kendini göstermektedir. Küfî karakterdeki yazıların hâkim olduğu kitâbe şeritlerinden biri avlunun etrafını dolanırken cami kitâbesi ve mimar imzasını da ihtiva eden yazı bölümleri Eyvân-ı Maksûre'nin avluya bakan ağır tezyinatlı cephesini kuşatmaktadır. Eyvân-ı Maksûre'nin içinde bulunan yüksek mihrabın çini levhalarla yapılmış tezyinatı özellikle dikkat çekerken bu kısmın diğer bölümlerinde kubbenin geçirmiş olduğu tamirat ve tâdilâtlar sebebiyle ilk tezyinatı hakkında fikir sahibi olmak güçtür. Kuzeydoğu ve kuzeybatı kısımları İmam Ali er-Rızâ Meşhedi'ne dahil külliye içinde kalan caminin sadece güneydoğu cephesi dışarıdan görülebilmekte ve bu cephe bugün yeni tamiratların eseri olan mozaik çinilerle kaplı bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Hasan Han, *Mir'âtü'l-büldân* (nşr. Abdülhüseyn Nevât – Mir Hâşim Muhaddis), Tahran 1368 hş., IV, 2038-2039; *Fihrist-i Binâhâ-yı Târihi ve Emâkin-i Bâstânî-yi İrân*, Tahran 1345 hş., s. 69-70; Nosratallah Meshkati, *A List of the Historical Sites and Ancient Monuments of Iran* (trc. H. A. S. Pessyan), Tahran 1974, s. 91-92; R. Byron, "Timurid Architecture", *A Survey of Persian Art* (ed. A. U. Pope – P. Ackerman), Tahran 1977, III, 1124-1125, 1139-1141, 1167; *Architecture of the Islamic World* (ed. G. Michell), London 1984, s. 255-256; J. D. Hoag, *Islam*, Stuttgart 1986, s. 141-142; B. O'Kane, *Timurid Architecture in Khurasan*, Costa Mesa 1987, s. 119-129; L. Golombek – D. N. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Princeton 1988, s. 328-331, ayrıca bk. tür.yer.

A. ENGİN BEKSAÇ

Meşhed Ulucamii – İran

